

Тетяна Мосійчук (м. Івано-Франківськ)

«Одна школа – два народи»: шкільні плебісцити в освітній діяльності УНДО (20-30 рр. ХХ ст.)

Стаття висвітлює загальні умови й напрями освітньої діяльності керівної політичної партії Західної України 20-30-х рр. ХХ ст. – Українського національно-демократичного об'єднання через участь в проведенні шкільних плебісцитів. Автором проаналізовано основні методи роботи партії під час проведення плебісцитових акцій, їх ефективність та наслідки. Основний акцент зроблений на об'єднанні зусиль націонал-демократів і громадськості в боротьбі з утраквізацією українського шкільництва.

Ключові слова: Українське національно-демократичне об'єднання, плебісцит, декларація, інтерпеляція, міжвоєнний період.

Татьяна Мосийчук

«Одна школа – два народы»: школьные плебисциты в образовательной деятельности УНДО (20-30 гг. ХХ ст.)

Стаття освітлює обшче условия и направления образовательной деятельности руководящей политической партии Западной Украины 20-30-х гг. ХХ ст. – Украинского национально-демократического объединения через участие в проведении школьных плебисцитов. Автором проанализированы основные методы работы партии во время проведения плебисцитовых акций, их эффективность и последствия. Основной акцент сделан на объединении усилий национал-демократов и общественности в борьбе из утраквизацией украинского образования.

Ключевые слова: Украинское национально-демократическое объединение, плебисцит, декларация, интерпеляция, межвоенный период.

Tetiana Mosiichuk

«One school – two nations»: schools plebiscites in educational activity of UNDO (20-30th years of XX century)

The article highlights general conditions and directions of educational activity for leading political party of Western Ukraine 20-30th of XX century – the Ukrainian national-democratic association through participating in realization of school plebiscites. Author analyses the basic methods of work of party during realization of plebiscites actions, their efficiency and consequences. A basic accent is done on combining effort of national democrats and public in a fight against bilingualness of ukrainian school.

In the atmosphere of national and cultural and socio-economic pressure a fight for rights for the Ukrainian people was led by leading legal party of Western Ukraine - Ukrainian national-democratic association (UNDO). One of key tasks of national democrats was protecting of ukrainian education from governmental politics of denationalization. For this reason the local and central cells of party participated actively in realization of school plebiscites.

Without regard to the ponderable contribution of party to cultural and educational development of edge, basic attention of researchers attracted political and economic activity of UNDO. In ukrainian historiography the outlined problem was episodically examined in scientific works of M. Kuhutiak, I. Soliar, O. Potikha; in polish historiography – R. Tomchyk, R. Torzhetskyi, A. Khoinovskiy.

Key words: Ukrainian national democratic association, plebiscite, declaration, interpellation, the interwar period.

Політику міжвоєнної Польщі стосовно українців відомий історик і громадсько-політичний діяч І. Лисяк-Рудницький охарактеризував надзвичайно красномовно: «Це гірше ніж злочин, це дурість» [1]. На підтвердження таких малоприємних для польської сторони слів свідчить хоча б той факт, що всупереч міжнародним зобов'язанням, уряди Другої Речі Посполитої так і не надали автономії східногалицьким воєводствам і всіляко протидіяли відкриттю українського університету в Львові. А іменуючи галицьких українців «русинами», не здавали собі справи скільки це за словами тогочасного польського публіциста А. Бохенського, викликає у них «роздратування і ненависті» [2]. В атмосфері національно-культурного та соціально-економічного тиску боротьбу за права українського народу очолила провідна легальна західноукраїнська партія – Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО). Одним з ключових завдань націонал-демократії був захист українського шкільництва від колонізаційної політики уряду. Саме тому ундовці брали активну участь в проведенні шкільних плебісцитів.

Незважаючи на вагомий внесок партії у культурно-освітній розвиток краю, основну увагу дослідників привертала політична та економічна діяльність УНДО. У вітчизняній історіографії окреслена проблема епізодично розглядалася в наукових розвідках М. Кугутяка [3], І. Соляра [4], О. Потіхи [5], М. Швагуляка [6] та ін.; у польській – в працях М. Пап'єжинської-Турек [7], Р. Томчика [8], Р. Торжецького [9], А. Хойновського [10]. Мета дослідження полягає в аналізі освітньої діяльності УНДО через призму участі партії в проведенні шкільних плебісцитів.

Після рішення Ради Послів держав Антанти від 14 березня 1923 р. західноукраїнські землі стали частиною і водночас «Гордієвим вузлом» Другої Речі Посполитої. Польський уряд прагнув створити міцну державу і «виховати» з українців лояльних громадян. З цією метою законом від 31 липня 1924 р. розпочалось створення двомовних польсько-українських (утраквістичних) шкіл шляхом проведення плебісцитів [11]. «Не сміє бути української школи, – наголошували польські чиновники, – бо в українській школі дитина навчилася би любові до рідної мови і до минувшини свого народу» [12]. Відповідно двомовна школа мала стати першою сходинкою на шляху до суцільної колонізації. Уряд прагнув

створити враження, начебто процес ліквідації українських шкіл відбувається добровільно, на демократичних засадах. Українську мову викладання можна було зберегти, якщо батьки вносили декларації за 40 дітей шкільного віку. Однак, коли було 20 учнів, батьки яких бажали навчати дітей державною польською мовою, навчальний заклад офіційно переходив на двомовне навчання, а фактично – на польську мову. Для відкриття середніх шкіл з українською мовою навчання вимагалися декларації від батьків 150 учнів. Плебісцит дозволялось проводити у місцевостях, де проживало не менше 25% українців за переписом 1921 р. Однак влада «забула» той факт, що українці бойкотували перепис і відповідно дані були неправильними.

Декларації про мову викладання мали вигляд віддрукованих стандартних аркушів, у які батьки вписували від руки: своє прізвище та ім'я, місце проживання, повіт, ім'я своєї дитини, її вік, якою мовою бажали навчатись, назву школи, дату і власний підпис [13]. На документі керівник гміни підтверджував його дійсність своїм власним підписом і гмінною печаткою. Такими були декларації українських батьків. Деяко відмінними від них були польські декларації, які друкувалися польською мовою і не потребували ствердження підпису. Дослідник Б. Ступарик наголошує, що «задумуючи шкільний плебісцит, окупанти були переконані, що протягом двох-трьох років під оболонкою законності будуть повністю ліквідовані національні школи» [14].

В ході плебісцитової акції 1925 р. українські батьки внесли близько 100 000 шкільних декларацій за 130 000 дітей з вимогою навчання їх українською мовою. Однак наслідки плебісциту приголомшили українську громадськість. До прикладу звіт Станіславського повітового управління державної поліції повідомляв наступні результати: до проведення плебісциту в повіті функціонували 103 середні школи, з яких 62 – з українською мовою навчання. Станом на 25 вересня 1925 р. в Станіславському повіті картина виглядала шокує: з 62 залишилось 10 українських шкіл, 47 були переведені на утраквістичні, а в 46 – мовою навчання стала виключно польська [15]. Незважаючи на масове волевиявлення на користь української мови, в інших повітах східногалицьких воєводств були аналогічні підсумки шкільних референдумів.

Отже, головною метою шкільного плебісциту була колонізація і знищення української освітньої системи. Процес створення «однієї школи для двох народів» планувався таким чином, щоб українські навчальні заклади якомога швидше стали двомовними, а згодом – польськими. Ситуація викликала хвилю обурення громадськості краю. Програти війну за рідну школу означало крах національного життя українців. Організовану боротьбу за українське шкільництво розпочала провідна партія краю – Українське національно-демократичне об'єднання.

Незважаючи на труднощі, пов'язані з організаційними моментами творення партійного механізму в 1925 р., націонал-демократи одразу взялися до праці. Щоб привернути увагу і активізувати населення розпочалась вічева кампанія. Перше віче на захист української школи за участю тисячі осіб відбулось 30 серпня 1925 р. у Львові. В резолюції зазначалося: «Українські громадяни...закладають якнайрішучіший протест проти шкільних законів, зокрема проти розпорядків Львівської кураторії, які стремлять до обмеження і скасування прав українського народу на полі шкільництва» [16]. 31 серпня націонал-демократи спільно з радикалами провели протестаційне віче у Тернополі. Від УНДО на ньому виступив М. Струтинський, від УСРП – Д. Ладика. Маніфестація в Перемишлі 6 вересня 1925 р. на чолі з В. Загайкевичем зібрала понад півтисячі осіб. З особливостями проведення шкільного плебісциту громадськість ознайомив М. Струтинський. Про можливі погрози з боку місцевих урядовців і поліції «аби тільки народ не вніс декларації за впровадження в школах української мови навчання» попередив М. Черкавський [17]. З усіх трьох віч було «вислано відповідні протести до польських властей і за границю...покликано до життя Комітети батьків, зібрані протести батьків та підготовлюване практичне проведення бойкоту» [18]. Загалом в 1925 р. урядовцями було організовано 5 великих шкільних віче в обороні українського середнього шкільництва. У своїх звітах В. Целевич наголошував на успіху акції та особливу увагу звернув на той факт, що «важку боротьбу за українські середні школи вела виключно одна наша партія» [19].

Водночас керівництво УНДО ініціювало акцію повторного плебісциту. Повітові комітети партії розпочали збір протестів і нових декларацій.

У місячному звіті Станіславського воєводського управління державної поліції за грудень 1925 р. повідомлялось, що «з намови агітаторів з партії УНДО кілька гмін богородчанського повіту внесли протест проти навчання дітей в школі на польській мові» [20]. Станом на 29 грудня 1925 р. влада і поліція Тернопільського воєводства мали списки агітаторів і збирачів декларацій. Серед найактивніших були націонал-демократи: «Целевич з Перемишля, Струтинський з Золочева» [21].

Отже, наполеглива діяльність УНДО під час проведення першого шкільного плебісциту 1925 р. наочно підтвердила наміри партії боротися за збереження національного шкільництва. Завдяки добре налагодженій вічевій акції громадськість краю все активніше включалась в освітню працю.

Розпочалось затяжне протистояння партії з органами влади. На останньому наголошував і комендант поліції Тернопільського воєводства у звіті від 4 січня 1926 р. Окремо відзначав, що з усіх партій лише націонал-демократи «збирають інформацію в справі шкільних зловживань через повітові комітети. Зібрані матеріали надсилають до головної канцелярії УНДО в Львові» [22]. Комендант воєводської поліції в Станіславі від 18 січня 1926 р. повідомляв про «таємний плебісцит», проведений урядовцями в Славську Сколівського повіту, Ляхівцях повіт Богородчани і в Братишеві повіт Тлумач [23]. Основну причину такої пильної уваги до шкільних плебісцитів влучно пояснив відомий громадський діяч, націонал-демократ І. Герасимович. «Весь польський державний апарат, ціла польська суспільність...» – писав він, – «йде у ділянці шкільництва одним сконцентрованим фронтом на колонізацію східних окраїн, вважаючи шкільну справу за найважливішу поміж усіх дуже важких справ» [24].

Перше засідання Ширшої Управи УНДО у Львові 13 травня 1926 р. зібрало 105 представників Народного Комітету. Після виступу лідера партії Д. Левицького, звітував М. Струтинський. Останній відзначив: «в перших місяцях своєї діяльності ЦК УНДО бере в свій заряд боротьбу з колонізацією українського шкільництва, проводить широко закреслену вічеву кампанію. Вислід цих віч: тисячні протести проти спольщення українських шкіл. Ці протести з одного боку висилається до польського уряду, з другого –

використовуються за границею». Загалом, за підсумками посла, було проведено 60 віче в шкільній справі [25]. 2 серпня 1926 р. провід партії через Українську парламентарну репрезентацію звернувся до уряду з приводу фальсифікації шкільного плебісциту. «Наші послы», – йшлося в газеті «Нова зоря» за 15 серпня 1926 р., – «представили міністрові, що вислід шкільного плебісциту не годиться з дійсним станом та що позаведено багато польських шкіл всупереч законам». Міністр А. Суйковський обіцяв внести поправки в закони за умови що батьки дітей внесуть відповідні «прохання з зазначенням, що вони Українці, що їх діти говорять по українськи і що вони прохають п. міністра, щоб і школа для тих дітей була ведена матірньою українською мовою» [26]. Свого слова міністр дотримав і видав наказ, щоб складати колективні подання за українську школу від усіх батьків дітей певної школи. Справа зрушила з мертвої точки, але за таке розпорядження А. Суйковського звільнили з посади.

Оскільки реальна картина не відповідала офіційній, УНДО розпочало ретельний збір інформації про кількість україномовних дітей по селах та випадки порушень під час проведення плебісциту. Мотивація була простою: польська влада саме «при допомозі «шкільного плебісциту» школу для українських дітей робить інструментом денационалізації» [27]. В Станіславському воєводстві протягом вересня 1926 р. націонал-демократи спільно з соціал-радикалами вносили протести проти запровадження польської мови в українських школах через плебісцит. Гасло протестаційної кампанії ундовців – «Домагаймося української школи!» [28].

Боротьба з утраквізацією освіти зайняла почесне місце на порядку денному II Народного з'їзду партії, який відбувався у Львові з 19 по 24 листопада 1926 р. Народний з'їзд стверджував, що шкільним плебісцитом «довела Польща українське шкільництво до повної руїни. На північно-західних українських землях не стало... ні одної української народної школи, а було їх там перед плебісцитом 421. В Галичині на колишніх 2 612 українських шкіл остало по плебісциті лише 867, а решту 1 785 спольонізовано. Жертвою того т. зв. плебісциту впало 2 166 українських народних шкіл» [29]. У своєму виступі В. Целевич звітував про результати боротьби націонал-демократів в ході проведення шкільних

плебісцитів. Найважливішим досягненням стало відтермінування ліквідації перших класів 4 українських гімназій у Львові, Тернополі та Перемишлі.

Вагомою координуючою силою в проведенні шкільних плебісцитів було Українське педагогічне товариство (УПТ) «Рідна Школа». Згідно зі своєю програмою, УНДО захищало внутрішню автономію «Рідної Школи», яка проголосила себе «позапартійним» чинником українського національного руху. Під керівництвом центрального та повітових комітетів партії, «Рідна школа» займалася фактичною організацією і проведенням шкільних плебісцитів. Тільки за вересень 1926 р. за посередництва УПТ внесено протести з 12 гмін Станіславського воєводства до Міністерства релігійних визнань та народної освіти. Найактивнішими були громади Рогатина, Печеніжина, Сколе, Снятина і Турки [30]. В Турці окрім протестів, займалися збором прохань та звернень, які згодом передались через Львівську шкільну кураторію до освітнього міністерства. Процес контролював націонал-демократ М. Кондрат [31]. На зборах керівництва «Рідної школи» у Львові 2 листопада 1927 р. було затверджено план діяльності товариства в справі шкільного плебісциту спільно з УНДО. Як твердять польські джерела, не останню роль відіграв той факт, що «весь склад правління вибрано з членів і прихильників УНДО» [32].

Проведення шкільного плебісциту стало основною темою обговорення на повітовому з'їзді УНДО в Станіславові 12 грудня 1926 р. З ініціативи інженера Загайкевича одразу був створений плебісцитний комітет у складі 5 ундовців, серед яких місцевий парох М. Ганушевський. Основне завдання подібних комітетів полягало в зборі 40 підписів за українську мову навчання в кожному селі [33]. 25 грудня 1927 р. в Назавизові Надвірнянського повіту Станіславського воєводства виступив Б. Карпевич з рефератом «Шкільний плебісцит». Промовець закликав вносити декларації за відкриття української школи в Назавизові. Після цього одразу було зібрано 24 декларації, які 31 грудня місцевий націонал-демократ М. Сметанюк вніс до повітової шкільної ради. З початком 1928 р. надвірнянський повітовий комендант поліції повідомляв: «діяльність УНДО в справі збирання декларацій за руську школу проявилась в наступних гмінах: 1) В Саджаві, де зібрано 65 декларацій; 2) В Ославах Білих

зібрано 53 декларації; 3) В Микуличині зібрано 40 декларацій» [34]. На зборах громади в Тулукові Снятинського повіту Станіславського воєводства 24 червня 1928 р. виступив активіст УНДО С. Хруцький. Основні резолюції виражали «протест проти відібрання власних шкіл від українців в Галичині і введення польської мови навчання...проти агітаторів, висланих урядом під час шкільного плебісциту, які баламутили український народ» [35]. В звіті Долинського повітового староства від 2 серпня того ж року повідомлялось про внесення до повітової шкільної ради місцевим ундовцем О. Дерешом декларації за українську мову навчання від імені українців Долини. Перед цим виступили представники від польської сторони з вимогою викладати в школі польською мовою [36].

Наслідки шкільного плебісциту обговорювалися під час III Народного з'їзду УНДО у Львові 24–25 грудня 1928 р. Присутній отець Стефанишин наголошував: «утраквістичні школи то є обман...під їх позором це чисто польські школи. Я був в утраквістичній семінарії, але там нічого не вчилось по українськи крім української і релігії». Народний з'їзд зобов'язав Українську Парламентарну Репрезентацію вивести «страшний образ нищення української школи на міжнародну арену» [37].

Таким чином, наполеглива діяльність УНДО завадила польській владі в скорому часі перетворити українські школи на двомовні. А отже, протистояла тотальній денационалізації краю. Хід і наслідки шкільних плебісцитів не тільки обговорювалися під час народних і повітових з'їздів партії, а й практично вирішувалися на місцях.

В боротьбі за україномовну школу УНДО активно співпрацювало з греко-католицьким духовенством. В цьому був свій хосен. Більшість священників мали вільний доступ до шкільних журналів як вчителі і загалом добре орієнтувались в якісному і кількісному складі парафій завдяки веденню метричних книг. Керівники місцевих осередків партії роздавали парохам спеціальні анкети на виявлення кількості українських шкіл та дітей, які в них навчалися. Таким чином, ундовці мали реальну картину і можливість виявити фальсифікації. До прикладу: місцевий парох в листі від 22 грудня 1925 р. подає до ЦК УНДО відомості про стан українського шкільництва в його селі: «в Куликові єсть 7 класів, народна школа з польським язиком викладо-

вим. До неї ходить дітей української національності 287. В р. 1925 з весною внесено українських декларацій 88 за 135 дітей за українською мовою навчання» [38]. Комендант воєводської поліції в Станіславі за 29 травня 1926 р. відзначав, що греко-католицьке духовенство «має вільний доступ до шкільних каталогів», звідки робить точні виписки щодо кількості українських і польських дітей для проведення шкільного плебісциту [39].

23 вересня 1926 р. ЦК партії звернувся до греко-католицьких парафіяльних урядів з проханням допомогти у зборі протестів з приводу фальсифікації результатів шкільних плебісцитів. Одним з перших подав протест проти плебісциту до Львівської шкільної кураторії священнослужитель Йосип Лозинський «на тій підставі, що плебісцит був проведений під керівництвом поляка А. Міхневича таємно». Як наслідок – школа з української стала утраквістичною «всупереч волі місцевої народності» [40].

Спільний контроль перебігу плебісцитової акції з боку партії і греко-католицького духовенства дратував місцеву владу. Незважаючи на офіційне завершення шкільного референдуму, населення продовжувало вносити декларації за українську мову навчання. Станіславське воєводське управління у звіті за грудень 1927 р. повідомляло: «зініційована УНДО акція повторного плебісциту на ліквідацію утраквістичних шкіл і за впровадження в усіх школах української мови навчання охопила в останнім часі цілі повіти...а проводять її «Рідна школа», «Прогресивіта», греко-католицькі священники і вчителі». Були навіть свої рекорди. В Стецеві Снятинського повіту місцевий парох за один день зібрав 280 декларацій за українську мову навчання [41]. Отже, допомога і підтримка греко-католицького духовенства суттєво сприяли УНДО під час проведення плебісцитів. Успіхи в зборі декларацій пояснювались великою пошаною і довірою населення до місцевого кліру.

Серйозним випробуванням для українського національного життя стала «пацифікація» 1930 р. Всі свої сили УНДО зосередило на міжнародній діяльності, щоб здобути підтримку і компенсацію. На жаль, реакція урядових кіл Європи не виправдала сподівань української громадськості. А лідери партії не допускали думки активного спротиву «пацифікації», щоб не дати властям приводу розширення масштабів репресії проти

українського населення. Тому при підготовці до наступного плебісциту ретельно зважувався кожен крок.

Націонал-демократи винесли на парламентську арену питання масових порушень під час проведення шкільних плебісцитів. Проблема полягала в тому, що українські селяни в більшості не були обізнані з своїми правами під час проведення плебісцитів. Дуже часто місцеві урядовці змушували учасників плебісциту оплачувати затверджені на деклараціях підписи. Це було пряме правопорушення. Оскільки постанова Міністерства внутрішніх справ від 19 лютого 1925 р. зобов'язувала «щоби громадський уряд (а не солтиси) безплатно затверджували підписи батьків чи опікунів на шкільних деклараціях за українською мовою навчання» [42]. Оплата проводилась лише в випадку затвердження декларації нотаріусом, однак це не вимагалось. В своїх зверненнях до уряду впродовж 1930 р. С. Баран та В. Кузьмович наводили «цілу низку місцевостей з трьох східно-галицьких воєводств, де вийти відмовлялись легалізації підписів батьків на деклараціях з жаданням введення української мови навчання». Однак на свої інтерпеляції отримували суцільні заперечення з боку влади [43].

Прагнучи ознайомити громадськість з особливостями проведення шкільних плебісцитів, повітові комітети УНДО проводили та брали участь в зборах громад, засіданнях культурно-освітніх організацій. 23 червня 1930 р. на зборах громади Рунгур Станіславського воєводства Д. Паліїв закликав присутніх підписувати декларації за впровадження школи з українською мовою навчання і «контролювали владу, бо дуже часто є випадки, коли ціле село підписало декларації за українську школу, а тим часом школа залишається або польською або утравквістичною» [44].

В 1931 р. передбачався перепис населення Другої Речі Посполитої. Тут пригадався гіркий досвідом врахування даних перепису 1921 р. при проведенні першого шкільного референдуму. Тому УНДО провело активну агітацію щодо масової участі в переписі 1931 р. Це мало суттєво допомогти в проведенні майбутнього шкільного плебісциту. Провід партії звертався до українців через пресу з проханням, «щоби в той день записано вашу батьківську мову – українську мову. Домагайтесь двомовних аркушів і вписання вас по-українськи» [45].

У підготовці до шкільного плебісциту посол О. Яворський провів ряд настановчих нарад з місцевими осередками партії Тернопільського воєводства: 10-11 жовтня 1932 р. в Бережанах, 17 жовтня – Бучач, 24 жовтня – Рудники, 29 жовтня в Бродах і 30 жовтня в Новоселиці [46]. На зборах повітового гуртка «Рідної школи» в Рогатині Станіславського воєводства 9 листопада 1932 р., удовець С. Кузик «наказав складати декларації якомога швидше, щоб мати час на подання звернень, скарг». Посол наголошував на безплатному підтвердженню підписів у судових нотаріусів. Місцевий парох просив С. Кузика, щоб він «поцікавився в Варшаві», як діяти в випадку, коли в селі тільки 30 дітей шкільного віку, а вимагається 40 [47].

Плебісцитова кампанія 1932 р. зазнала значних маніпуляцій з боку владних органів. Газета «Молоде село» за 11 грудня 1932 р. повідомляла: «в Галицькому судовому повіті вийти Межигірців, Темерівців, Селищ, Деліїва та Пукасівців відмовлялись підтверджувати власноручність підписів на шкільних деклараціях за українську мову викладову та кажуть, що їм заборонив підписувати постерунок поліції» [48]. Місцеві урядовці «вдосконалювались» і урізноманітнювали порушення під час проведення плебісциту. Увагу привертає скарга батьків с. Обарінці Тернопільського повіту на вїта Солярського від 30 грудня 1932 р. Останній вимагав від батьків надати йому «витяг фамілійний з метрик уродин на доказ, що даний батько або мати чи опікун дитини є уповноважений підписувати таку декларацію і доказ особистий з фотографією». В разі відсутності витягу чи фото, вїт відмовлявся легалізувати підписи. Зрозуміло, що фотографій при собі селяни особливо не носили. Завдяки інтерпеляційним зверненням націонал-демократів, воєводський уряд через староство зобов'язав вїта легалізувати підписи без вищезгаданих вимог [49]. В останній день 1932 р. до повітового староства в Коломиї Станіславського воєводства надійшла скарга жителів с. Михалків. Під час плебісциту селяни внесли 33 декларації за українську мову навчання на шкільний 1933/1934 рік. Проте вїт М. Шиманський відмовився затверджувати підписи. Коли в ситуацію втрутились місцеві націонал-демократи, повітове староство зажадало пояснень від вїта. Останній аргументував свою поведінку тим, що попросив селян «пізніше прийти». Однак так і

залишився незрозумілим сам час пізнішого приходу [50]. Наведені випадки не були поодинокими. Для систематизації матеріалу порушень, у часописі «Діло» за 24 жовтня 1933 р. подався зразок протесту для громад, в селах котрих школи незаконно були переведені на утраквістичні через фальсифікацію документів [51].

Безсумнівним позитивом в проведенні шкільних референдумів стало об'єднання української громадськості. Загроза втратити цілком залишки української національної школи спричинила до наполегливої УНДО, культурно-освітніх організацій, духовенства та громадськості під час внесення шкільних декларацій. Саме це не обминали увагою поліційні звіти за грудень 1932 р. Наголошувалось на «великій кількості учасників плебісцитової акції, які складали декларації навіть в тих місцевостях, де існувала школа з українською мовою навчання або де закони не допускають в найближчі роки зміни шкільної системи» [52]. Попри окрему активність місцевих селян, значна частина все ж залишалась пасивною. У звіті за 14 січня 1933 р., чортківський староста Тернопільського воєводства відзначав, що плебісцитова акція «показала до певної міри справність українського організаційного апарату, який протягом листопада і грудня зумів впровадити плебісцитову акцію в цілому повіті». Про це свідчили показники: 35 гмін – 2564 декларації. Однак, підсумував урядовець «народ не виявляв жодного інтересу до плебісциту і тільки під тиском духовенства і мужів довіри УНДО підписував декларації» [53].

Польська адміністрація вбачала в діях партії реальну загрозу для зриву плебісциту. Свідченням став урядовий циркуляр 11 лютого 1933 р. до голів повітових рад під заголовком «Нема пильнішої і важливішої справи як справа шкільного плебісциту». Вище керівництво держави стверджувало, що УНДО «свою плебісцитову шкільну акцію використовує для проведення антидержавної агітації, розпалення ненависті до Польщі і польської культури». На завершення циркуляру уряд аргументував необхідність проведення шкільних плебісцитів наступним: «Де УНДО атакує польські і утраквістичні школи для їх українзації з ненависті до держави і польської культури – ми відповідаємо атаками на українські школи для їх утраквізації з любові до українського народу і його мови» [54]. Цинізму більше ніж достатньо.

Отже, суспільно-політичні реалії 30-х рр. ХХ ст. в Східній Галичині дали чітко зрозуміти, що сподіватись на розвиток українського шкільництва не варто. В умовах урядових репресій націонал-демократи не відступили від своїх обіцянок і активна участь партії в проведенні шкільного плебісциту 1932 р. стала тому найкращим підтвердженням.

Поряд з цим, у травні-червні 1935 р. в Галичині відбулася подія, відома в історіографії під назвою «нормалізація» польсько-українських відносин [55]. В українського політикуму з'явилася надія на виконання довгоочікуваних обіцянок уряду Другої Речі Посполитої. Однак, шкільний плебісцит 1937 р. засвідчив явно протилежне. Першочерговим завданням повітових комітетів УНДО стало створення «комітетів плебісцитових». Вони мали «в найближчій часі скликати ряд конференцій делегатів з усіх існуючих на терені повіту «Кружків Рідної Школи» і обговорити хід та наслідки майбутнього плебісциту [56]. 8 грудня 1936 р. в Тернопільському воєводстві відбулись збори громади Глинян за участі понад 250 осіб віком від 27 до 55 років. Від ЦК партії виступили С. Біляк і В. Кузьмович, з повітового комітету – М. Куницький. Ключова ідея мала наступний зміст: «всі утраквістичні школи мусять стати українськими через плебісцит до 31 грудня» [57].

Своєрідною інновацією в діяльності націонал-демократів було звернення за допомогою до студентської молоді, яка в своїй більшості належала до ОУН. 24 жовтня 1937 р. І. Герасимович зустрівся з членами студентського гуртка «Рідної Школи» ім. П. Могили у Львові і «агітував студентів, щоб під час і напередодні проведення плебісциту, вони побули в якості інструкторів і дорадчих вісників по селах». Пропозиція зустріла відгук у 50 студентів. Акція розпочалась 4 грудня 1937 р. Студенти у кількості 2-3 осіб відправлялись по селах і пояснювали селянам порядок внесення і правильного оформлення декларацій [58]. Подаючи дані шкільного плебісциту за 1937 р., бережанський староста Тернопільського воєводства основну увагу акцентував не на результатах (плебісцит був проведений в 51 гміні, число поданих декларацій – 3231), а на співпраці ундовців, духовенства і молоді. У звіті відзначалось: «Роль греко-католицького духовенства і політичних чинників в акції була дуже велика... цілою акцією керував місце-

вий адвокат В. Бемко, керівник УНДО при тісній співпраці студентської молоді з-під знаку ОУН» [59].

Повітова конференція мужів довір'я в Сокалі Львівського воєводства 5 грудня 1937 р. зібрала 97 учасників. Представником від ЦК виступив д-р Р. Перфецький. Доповідач по освітній ситуації, голова конференції Л. Хомінський наголосив на «небезпеці, яка грозить нації через брак рідного шкільництва». З учасниками було обговорено проведення шкільного плебісциту [60]. 9 грудня відбувся повітовий з'їзд УНДО в Стрию Львівського воєводства за участі 80 осіб. Під час свого виступу, К. Троян наголосив, що участь в шкільному плебісциті має бути «найважливішим прагненням кожного українця», бо це - відкриття українських шкіл з українськими вчителями [61]. В такому ж дусі пройшли збори місцевих ундовців 21 грудня в Монастириськах Тернопільського воєводства під керівництвом Л. Горбачевського [62].

Попри активну підготовку через інформаційну кампанію, плебісцит 1937 р. вже вкотре відбувся з численними порушеннями. Урядові зловживання під час проведення шкільного референдуму націонал-демократи порушили на вищому державному рівні. 16 грудня 1937 р. до Міністерства внутрішніх справ надійшла інтерпеляція з приводу підготовки до шкільного плебісциту в Перемишлі Львівського воєводства від В. Кузьмовича. Посол порушив питання заборони місцевої влади проводити збори партії з метою ознайомлення делегатів з особливостями проведення цього річного плебісциту. Незважаючи на заборону, засідання повітового комітету все ж відбулось з ініціативи М. Рибак 14 грудня 1937 р. В. Кузьмович наголошував на порушенні статті 5 і 6 закону від 11 березня 1932 р. про збори. Однак, Міністерство визнало рішення перемишльських урядників правильним, мовляв «збори мали мати характер політичної демонстрації» [63]. Того ж дня була подана інтерпеляція в справі шкільного плебісциту С. Бараном. А точніше «в справі труднощів, зроблених урядовою адміністрацією і судом українському народу, який вимагає впровадження української мови навчання в початкових школах». Наводились приклади з Тернопільського воєводства: вийти гмін Чортківського повіту вимагали оплати в межах 1 злота за легалізацію підписів на деклара-

ціях. А вїт Свідової – М. Нельсон «вимагав від мешканців підводи, щоб приїхати в с. Мухавці і затвердити підписи, та коли підвода приїхала – відмовився». С. Баран вимагав пояснень від воєводського уряду в Тернополі. Крім того, депутат звернувся з проханням до міністра внутрішніх справ видати розпорядження для старост і вїтів, щоб не перешкоджали легалізації підписів на деклараціях за зміну мови навчання в місцевих початкових школах, а компетентні органи безплатно і юридично грамотно підтверджували законність декларацій. Відповідь на інтерпеляцію С. Барана надійшла 3 січня 1938 р. від староства в Чорткові. Мовляв, М. Нельсон мав безліч справ, бо його канцелярист був на шкільних курсах в Чорткові», а двоє інших вїтів просто не були поінформовані про заборону оплати легалізації підписів. Та коли дізнались – повернули гроші назад [64]. Отже, маленька битва була виграна, але велика війна продовжилась.

З метою координації дій в проведенні шкільного плебісциту 22 грудня 1937 р. у міністерстві віросповідань та народної освіти відбулася конференція. Присутні представники міністерства військових справ та міністерства внутрішніх справ вирішили на початковій стадії проходження плебісциту виділити 30 000 злотих. Наведені факти свідчать, що польські державні органи розглядали шкільний плебісцит 1937 року не тільки як освітній захід і активно до нього готувались. Цього ж дня на 63 засіданні сейму виступив С. Баран. В першу чергу порушив питання відмови легалізувати підписи або ж вимоги оплати за легалізацію. Наполеглива діяльність депутата увінчалась неймовірним успіхом. Уряд дозволив продовжити збір декларацій за українську мову навчання до лютого 1938 р. [65].

Датована цим днем також інтерпеляція В. Кузьмовича до Міністерства освіти і віровизнання та Міністерства внутрішніх справ. Вона стосувалась перебігу плебісциту на території Львівського шкільного округу. Статистика, зібрана на основі свідчень повітових комітетів протягом 10-18 грудня, свідчила про масові зловживання в ході плебісциту. В Бережанському повіті Тернопільського воєводства «вїт вимагав по 50 грошів за легалізацію підписів», а коли всі (бл. 100 осіб) відмовились, то він вирішив не затверджувати підписи. В Теревовлі

війт свою відмову мотивував тим, що «декларація повинна бути двомовною», бо він «по руськи» не розуміє» [66]. Аналогічні ситуації спостерігались в Снятині, Галичі, Львові, Сяноку, Перемишлі і вони, як відзначав посол «в достатній мірі ілюструють брак координації, хаос, часто бездарність». Звертаючись до міністра релігійних визнань і народної освіти та міністра внутрішніх справ Польщі, В. Кузьмович вимагав покарання місцевих урядовців і врахування реальних цифр поданих декларацій. Міністерства відповіли 1 лютого 1938 р. згодою на покарання, однак відмовились враховувати справжні дані плебісциту [67].

В січня 1939 р. Головний Секретаріат УНДО видав відозву до українців проти плебісциту за введення польської мови навчання в українських школах. Повідомлялось, що декларації за українську мову навчання слід внести до 31 січня 1939 р., а за польську мову будуть збирати до 28 лютого. Тобто передбачається т. зв. «другий шкільний плебісцит». Наводились випадки, коли за батьків підписувались діти, або декларації вносили батьки померлих дітей або тих, котрі вже завершили навчання. Попереджувалось, що відмова шкільною кураторією вводити українську мову через відсутність 25% українського населення в краї на підставі перепису 1921 р. є незаконною, бо останній перепис був в 1931 р. В разі порушень чи фальсифікацій необхідно було звертатися до повітових комітетів партії та повідомляти Головному Секретаріату у Львові [68].

Ретельність підготовки партії до кожного плебісциту визначалась ще й виданням спеціальних брошур. У них чітко і зрозуміло роз'яснювався хід плебісциту, порядок заповнення і внесення декларацій, зміни в освітньому законодавстві. В 1925 р. світ побачила праця В. Целевича під назвою «Про нові польські шкільні закони: практичний порадник враз з текстом закону й виконного розпорядку». У пораднику містились «способи, якими український народ зможе оборонювати останки свого шкільництва і добиватися, щоб в публичних школах на українській території проваджено науку українською мовою» [69]. У брошурі подавалось два зразки шкільних декларацій: до шкільного інспектора і куратора шкільного округу.

В 1929 р. виходить книга І. Герасимовича «На тривогу! Основи української нації в загро-

женні» [70]. Ціна видань була доступною для пересічних українців, а певний відсоток від продажі йшов на діяльність культурно-освітніх організацій. Значення брошур в боротьбі за українську школу було надзвичайно велике. Про це свідчить конфіскація брошури І. Герасимовича «На тривогу» в 1932 р. Львівський окружний суд через деякий час зняв конфіскацію, а Чортківський – наклав повторно. 13 січня 1933 р. громадськість звернулась з прохання до адвоката М. Росляка «представити в окружному суді в Чорткові фактичний стан справ». Аналогічне звернення надійшло і до Української парламентарної репрезентації, оскільки «ця справа для нас дуже пильна з огляду на плебісцитову акцію за українські школи» [71]. Чимало інформації стосовно проведення плебісциту містилось у брошурі Д. Великановича «За рідну школу» [72].

Таким чином, фальсифікація результатів шкільних плебісцитів та їх проведення в умовах терору і урядових зловживань поставило під загрозу саме існування національної освіти українців. Освітня програма «одна школа – два народи» зустріла серйозний спротив з боку української громадськості на чолі з Українським національно-демократичним об'єднанням.

Організація вічевої кампанії та виступи націонал-демократів на місцевих зборах дозволила провину партії об'єднати громадськість навколо проблеми проведення шкільних плебісцитів. Загалом варто виокремити кілька методів діяльності партії в плебісцитовій акції: збір декларацій за введення української мови навчання; видання практичних посібників, які містили порядок заповнення і внесення декларацій; збір матеріалу щодо випадків порушень у проведенні шкільних плебісцитів та їх розгляд на місцях; подання інтерпеляцій з відповідними протестами та регулярне порушення проблеми утравкізації освіти в польському парламенті.

Спільний контроль УНДО, греко-католицького духовенства, студентської молоді та педагогічного товариства «Рідна школа» за проведенням шкільних плебісцитів не дозволив польському уряду знищити українське шкільництво, а також сприяв об'єднанню українських прогресивних сил в боротьбі за збереження національної освіти.

Джерела та література

1. Лисяк-Рудницький І. Історичне есе. В 2 т. / І. Лисяк-Рудницький. – Т. 1. – К.: Основи, 1994. – С. 105.
2. Гудь Б. Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект / Б. В. Гудь. – Харків: Акта, 2011. – С. 348.
3. Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918-1929) у 2 т. / М. В. Кугутяк. – К. – Івано-Франківськ: Плай. – Т. 1. – 2002. – 536 с.
4. Соляр І. Культурно-просвітницька діяльність національно-державницьких партій Західної України у 1920-х рр. / І. Я. Соляр // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Сер. «Історія». – 2010. – Вип. 2. – С. 75-79.
5. Потіха О. УНДО і українське шкільництво (1930-1935 рр.) / О. Потіха // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Сер. «Історія». – 2007. – Вип. 2. – С. 75-79.
6. Швагуляк М. Суспільно-політична ситуація у Західній Україні на початку 30-х років / М. Швагуляк // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. ССХХІІ: Праці історико-філософської секції. – 1991. – С. 111-145.
7. *Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej, 1922-1926 / M. Papierzyńska-Turek. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1979. – 380 s.; Papierzyńska-Turek M. Od tożsamości do niepodległości: studia i szkice z dziejów kształtowania się ukraińskiej świadomości narodowej / M. Papierzyńska-Turek. – Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2012. – 498 s.*
8. *Tomczyk R. Ukraińskie Zjednoczenie Narodowo-Demokratyczne 1925-1939 / R. Tomczyk. – Szczecin: Książnica Pomorska, 2006. – 336 s.*
9. *Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923-1929 / R. Torzecki. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1989. – 467 s.*
10. *Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921-1939 / A. Chojnowski. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Wydawnictwo Powszechne Akademii Nauk, 1979. – 251 s.*
11. Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r., zawierająca niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa / Dziennik ustaw Rzeczypospolitej Polskiej 1924. – № 79, poz. 766. – S. 1213. – Спосіб доступу: <http://isap.sejm.gov.pl>
12. За українську школу! Наше нині – і польське вчора // Свобода. – 1926. – 18 липня. – С. 1.
13. Центральний державний історичний архів, м. Львів (далі – ЦДАЛ), ф. 206, оп. 1, спр. 168, арк. 1-142.
14. *Ступарик Б. Шкільництво Галичини (1772-1939) / Б. Ступарик. – Івано-Франківськ: Плай, 1994. – С. 124.*
15. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО), ф. 6, оп. 1, спр. 126, арк. 1.
16. Віче у Львові // Діло. – 1925. – 2 вересня. – С. 6.
17. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 267, арк. 30-31.
18. Комунікат УНДО у справі полонізації чотирьох українських гімназій // Діло. – 1925. – 26 вересня. – С. 3.
19. Звіт з діяльності УНДО // Свобода. – 1926. – 5 грудня. – С. 2.
20. ДАІФО, ф. 226, оп. 1, спр. 10, арк. 17.
21. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО), ф. 275, оп. 1, спр. 267, арк. 7.
22. ДАІФО, ф. 68, оп. 2, спр. 70, арк. 67.
23. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 343, арк. 82.
24. *Герасимович І. Т. S. L. на українських землях і ми / І. Герасимович // Діло. – 1928. – 17 травня. – С. 1-2.*
25. Народний Комітет // Свобода. – 1926. – 23 травня. – С. 2.
26. Політичний огляд // Нова зоря. – 1926. – 15 серпня. – С. 5.
27. Дальший похід на «креси» // Діло. – 1929. – 2 серпня – С. 1.
28. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 417, арк. 261.
29. Тисяча років української суспільно-політичної думки у 9 томах. – Т. 7 // [ред. Т. Гунчак]. – К.: Дніпро, 2001. – С. 177.
30. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 417, арк. 198-209, 261.
31. ДАІФО, ф. 68, оп. 1, спр. 68, арк. 37.
32. *Sprawy narodowościowe. – 1927 r. - № 5-6. – S. 545.*
33. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 358, арк. 304-305.
34. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 637, арк. 1-4.
35. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 607, арк. 70.
36. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 725, арк. 6.
37. Кугутяк М. Українська націонал-демократія (1918–1939) у 2 т. – Т. 2 / М. В. Кугутяк. – К. – Івано-Франківськ: Нова зоря, 2004. – С. 628.
38. ЦДАЛ, ф. 344, оп. 1, спр. 231, арк. 3.
39. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 369, арк. 43.
40. Там само, арк. 58.
41. ДАІФО, ф. 226, оп. 1, спр. 15, арк. 141.
42. ДАІФО, ф. 68, оп. 2, спр. 376, арк. 86-87.

43. ЦДІАЛ, ф. 344, оп. 1, спр. 572, арк. 26-28, 35-36.
44. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 743, арк. 141.
45. 9 грудня загальний перепис населення // Діло. – 1931. – 9 грудня. – С. 2.
46. ДАТО, ф. 287, оп. 1, спр. 123, арк. 46.
47. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 922, арк. 3-4.
48. За українську школу // Молоде село. – Ч. 49. – 1932. – 11 грудня. – С. 2.
49. ДАТО, ф. 231, оп. 1, спр. 1913, арк. 49.
50. ДАІФО, ф. 8, оп. 1, спр. 324, арк. 108-109.
51. За українську школу! Протест проти безправної переміни українських шкіл на польські й утраквістичні // Діло. – 1933. – 24 жовтня. – С. 1.
52. ДАТО, ф. 231, оп. 1, спр. 1964, арк. 83.
53. ДАТО, ф. 231, оп. 1, спр. 1913, арк. 98.
54. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 922, арк. 85-86.
55. *Комар В.* Політика Польщі щодо українців Галичини (1919–1939 рр.): основні напрямки та етапи / В. Л. Комар // Галичина. – 2001. – № 5-6. – С. 293.
56. ДАІФО, ф. 68, оп. 2, спр. 376, арк. 110.
57. ДАТО, ф. 231, оп. 1, спр. 2788, арк. 131.
58. ДАІФО, ф. 69, оп. 1, спр. 728, арк. 105-106.
59. ДАТО, ф. 231, оп. 1, спр. 1913, арк. 4-4а.
60. ЦДІАЛ, ф. 344, оп. 1, спр. 7, арк. 1.
61. ДАІФО, ф. 68, оп. 2, спр. 405, арк. 6.
62. ДАТО, ф. 8, оп. 1, спр. 148, арк. 24.
63. ЦДІАЛ, ф. 344, оп. 1, спр. 572, арк. 11, 33.
64. ДАТО, ф. 231, оп. 1, спр. 3490, арк. 1-2.
65. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 1831, арк. 58-60.
66. ЦДІАЛ, ф. 344, оп. 1, спр. 572, арк. 6-7.
67. ДАТО, ф. 231, оп. 1, спр. 3490, арк. 26-30.
68. ЦДІАЛ, ф. 344, оп. 1, спр. 21, арк. 1-6.
69. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 30, арк. 46, 65-66.
70. *Герасимович І.* На тривогу! Основи української нації в загроженні / І. Герасимович. – Львів: Накладом «Рідної школи», 1929. – 152 с.
71. ЦДІАЛ, ф. 206, оп. 1, спр. 18, ар. 5-17.
72. ЦДІАЛ, ф. 344, оп. 1, спр. 21, арк. 11.

References:

1. Lysjak-Rudnyckij I. *Istorychne ese. V 2 t.* – Т. 1. – К.: Osnovy, 1994. – S. 105.
2. Ghudj B. *Ukrajinsjko-poljsjki konflikty novitnjoji doby: etnosocialnyj aspekt.* – Kharkiv: Akta, 2011. – S. 348.
3. Kughutjak M. *Istorija ukrajinsjkoji nacional-demokratiji (1918-1929) u 2 t.* – К. – Ivano-Frankivsjk: Plaj. – Т. 1. – 2002. – 536 s.
4. Soljar I. Kuljturno-prosvitnyjka dijajlnistj nacionaljno-derzhavnycjkykh partij Zakhidnoji Ukrajinu u 1920-kh rr. *Naukovi zapysky Ternopiljskogho nacionalnogho pedagoghichnogho universytetu im. V. Ghnatjuka. Serii «Istorija» [Scientific messages of the Ternopil national pedagogical university of the name of V. Hnatjuk. Series "History"].* – 2010; 2: 75-79.
5. Potikha O. UNDO i ukrajinsjke shkilnyctvo (1930-1935 rr.). *Naukovi zapysky Ternopiljskogho nacionalnogho pedagoghichnogho universytetu im. V. Ghnatjuka. Serii «Istorija» [Scientific messages of the Ternopil national pedagogical university of the name of V. Hnatjuk. Series "History"].* – 2007; 2: 75-79.
6. Shvaghuljak M. Suspiljno-politychna sytuacija u Zakhidnij Ukrajinu na pochatku 30-kh rokiv. *Zapysky Naukovogho tovarystva im. Shevchenka [Messages of Scientific society of the name of Shevchenko].* – Т. ССХХІІ: Praci istoriko-filosofskoji sekciji. – 1991: 111-145.
7. Papierzyńska-Turek M. *Sprawa ukraińska w Dru-giej Rzeczypospolitej, 1922-1926.* – Kraków: Wydaw-nictwo Literackie, 1979. – 380 s.; Papierzyńska-Turek M. *Od tożsamości do niepodległości: studia i szkice z dziejów kształtowania się ukraińskiej świadomości narodowej.* – Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2012. – 498 s.
8. Tomczyk R. *Ukraińskie Zjednoczenie Narodowo-Demokratyczne 1925-1939.* – Szczecin: Książnica Pomorska, 2006. – 336 s.
9. Torzecki R. *Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923-1929.* – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1989. – 467 s.
10. Chojnowski A. *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921-1939.* – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Wydawnictwo Poskiej Akademii Nauk, 1979. – 251 s.
11. Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r., zawierająca niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa. *Dziennik ustaw Rzeczypospolitej Polskiej 1924; 79 (766): 213.* – Retrieved from: <http://isap.sejm.gov.pl>
12. Za ukrajinsjku shkolu! Nashe nyny – i poljsjke vchora. *Svoboda.* 1926 (18 lypnja): 1.
13. Centralnyj derzhavnyj istorichnyj arkhiv, m. Ljviv (dali – CDIAL), f. 206, op. 1, sp. 168, ark. 1-142.
14. Stuparyk B. *Shkilnyctvo Ghalychyny (1772-1939).* – Ivano-Frankivsjk: Plaj, 1994. – S. 124.
15. Derzhavnyj arkhiv Ivano-Frankivskoji oblasti (dali – DAIFO), f. 6, op. 1, sp. 126, ark. 1.
16. Viche u Ljvovi. *Dilo.* 1925 (2 veresnja): 6.

17. DAIFO, f. 2, op. 1, spr. 267, ark. 30-31.
18. Komunikat UNDO u spravi polonizaciji chotyrjokh ukrajinsjkykh ghimnazij. *Dilo*. 1925 (26 veresnja): 3.
19. Zvit z dijalnisty UNDO. *Svoboda*. 1926 (5 ghrudnja): 2.
20. DAIFO, f. 226, op. 1, spr. 10, ark. 17.
21. Derzhavnyj arkhiv Ternopiljskohoji oblasti (dali – DATO), f. 275, op. 1, spr. 267, ark. 7.
22. DAIFO, f. 68, op. 2, spr. 70, ark. 67.
23. DAIFO, f. 2, op. 1, spr. 343, ark. 82.
24. Gherasymovych I. T. S. L. na ukrajinsjkykh zemljakh i my. *Dilo*. 1928 (17 travnja): 1-2.
25. Narodnyj Komitet. *Svoboda*. 1926 (23 travnja): 2.
26. Politychnyj oghljad. *Nova zorja*. 1926 (15 serpnja): 5.
27. Daljšhyj pokhid na «kresy». *Dilo*. 1929 (2 serpnja): 1.
28. DAIFO, f. 2, op. 1, spr. 417, ark. 261.
29. *Tysjacha rokiv ukrajinskohoji suspiljno-politychnoji dumky u 9 tomakh*. V. 7. T. Ghunchak [Ed.]. K.: Dnipro, 2001 [in Ukraine].
30. DAIFO, f. 2, op. 1, spr. 417, ark. 198-209, 261.
31. DAIFO, f. 68, op. 1, spr. 68, ark. 37.
32. Sprawy narodowościowe. 1927 (5-6): 545.
33. DAIFO, f. 2, op. 1, spr. 358, ark. 304-305.
34. DAIFO, f. 2, op. 1, spr. 637, ark. 1-4.
35. DAIFO, f. 2, op. 1, spr. 607, ark. 70.
36. DAIFO, f. 2, op. 1, spr. 725, ark. 6.
37. Kughutjak M. *Ukrajinsjka nacional-demokratija (1918–1939) u 2 t. V. 2*. – K. – Ivano-Frankivsk: Nova zorja, 2004. – S. 628.
38. CDIAL, f. 344, op. 1, spr. 231, ark. 3.
39. DAIFO, f. 2, op. 1, spr. 369, ark. 43.
40. Tam samo, ark. 58.
41. DAIFO, f. 226, op. 1, spr. 15, ark. 141.
42. DAIFO, f. 68, op. 2, spr. 376, ark. 86-87.
43. CDIAL, f. 344, op. 1, spr. 572, ark. 26-28, 35-36.
44. DAIFO, f. 2, op. 1, spr. 743, ark. 141.
45. 9 ghrudnja zaghaljnyj perepys naseleennja. *Dilo*. 1931 (9 ghrudnja): 2.
46. DATO, f. 287, op. 1, spr. 123, ark. 46.
47. DAIFO, f. 2, op. 1, spr. 922, ark. 3-4.
48. Za ukrajinsjku shkolu. *Molode selo*. 1932 (11 ghrudnja): 2.
49. DATO, f. 231, op. 1, spr. 1913, ark. 49.
50. DAIFO, f. 8, op. 1, spr. 324, ark. 108-109.
51. Za ukrajinsjku shkolu! Protest proty bezpravnoji pereminy ukrajinsjkykh shkil na poljskij j utravkivistychni. *Dilo*. 1933 (24 zhovtnja): 1.
52. DATO, f. 231, op. 1, spr. 1964, ark. 83.
53. DATO, f. 231, op. 1, spr. 1913, ark. 98.
54. DAIFO, f. 2, op. 1, spr. 922, ark. 85-86.
55. Komar V. Polityka Poljskohoji shhodo ukrajinciv Ghalychyny (1919–1939 rr.): osnovni naprjamky ta etapy. *Ghalychyna*. – 2001 (5-6): 293.
56. DAIFO, f. 68, op. 2, spr. 376, ark. 110.
57. DATO, f. 231, op. 1, spr. 2788, ark. 131.
58. DAIFO, f. 69, op. 1, spr. 728, ark. 105-106.
59. DATO, f. 231, op. 1, spr. 1913, ark. 4-4a.
60. CDIAL, f. 344, op. 1, spr. 7, ark. 1.
61. DAIFO, f. 68, op. 2, spr. 405, ark. 6.
62. DATO, f. 8, op. 1, spr. 148, ark. 24.
63. CDIAL, f. 344, op. 1, spr. 572, ark. 11, 33.
64. DATO, f. 231, op. 1, spr. 3490, ark. 1-2.
65. DAIFO, f. 2, op. 1, spr. 1831, ark. 58-60.
66. CDIAL, f. 344, op. 1, spr. 572, ark. 6-7.
67. DATO, f. 231, op. 1, spr. 3490, ark. 26-30.
68. CDIAL, f. 344, op. 1, spr. 21, ark. 1-6.
69. DAIFO, f. 2, op. 1, spr. 30, ark. 46, 65-66.
70. Gherasymovych I. *Na trivoghu! Osnovy ukrajinskohoji naciji v zagrohzhenni*. – Ljviv: Nakladom «Ridnoji shkoly», 1929. – 152 s.
71. CDIAL, f. 206, op. 1, spr. 18, ar. 5-17.
72. CDIAL, f. 344, op. 1, spr. 21, ark. 11.